

РОЛЬ Т. Г. МАСАРИКА У НАДАННІ ДОПОМОГИ УКРАЇНСЬКІЙ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Олександр Кравчук

кандидат історичних наук, доцент, кафедра всесвітньої історії,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, Вінниця, Україна, 21001
ol-kravchuk@i.ua

Стаття присвячена аналізу політики першого президента Чехословаччини Т. Г. Масарика щодо українських емігрантів у контексті його сприйняття українського питання. Мета статті – висвітлити ставлення лідера чехословацького визвольного руху часів Першої світової війни та першого президента ЧСР Т. Г. Масарика до українських емігрантів та головні аспекти політики щодо них. Чехословацька підтримка емігрантів з теренів колишньої Російської імперії була унікальною державною гуманітарною програмою міжвоєнного періоду. Вона здійснювалася у межах Російської допоміжної акції (1921–1931 рр.). Одним із її ініціаторів був президент Т. Г. Масарик, який керувався ідеями гуманізму, власним розумінням слов'янської програми, у котрій вбачав насамперед економічну і культурну перспективу у відносинах між ЧСР та східнослов'янськими народами. Реалізація Російської допоміжної акції розпочалася у двох напрямках. Перший стосувався допомоги голодуючим у Росії та Україні, а другий – підтримки емігрантів із цих країн, на повернення яких на батьківщину, після здобуття ними освіти у Чехословаччині, розраховувало керівництво ЧСР. Політика щодо емігрантів спрямовувалася насамперед на підтримку їх культурно-освітньої та наукової діяльності. Завдяки їй, бажаючи українці отримали вищу освіту, а, зокрема, науковці, змогли реалізувати свій творчий потенціал. Для українських емігрантів це мало важливе національно-культурне значення. ЧСР стала одним із центрів розвитку української культури та науки. У новітню добу це був один із перших вдалих прикладів інтелектуальної інтеграції українських вчених у світовий науковий та культурний простір, який сьогодні активно продовжується. Варто відзначити, що окремі досягнення емігрантів збагатили не тільки українську і чехословацьку, але й світову науку. Підтримка культурно-освітньої та наукової діяльності українських емігрантів та білоруських і російських, зміцнила значення Чехословацької республіки як одного з провідних центрів славістики.

Ключові слова: Т. Г. Масарик, Чехословацька республіка, українська еміграція, культура, освіта, наука.

THE ROLE OF T. G. MASARYK IN ASSISTING OF UKRAINIAN EMIGRATION IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC

Oleksandr Kravchuk

PhD (History), Associate Professor (Ukraine), Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynsky State
Pedagogical University
Ostrozhszkyo street 32, Vinnitsa, Ukraine, 21100
ol-kravchuk@i.ua

The article is devoted to the analysis of the policy of Czechoslovakia's first president T. G. Masaryk concerning Ukrainian emigrants in the context of his perception of the Ukrainian issue.

The purpose of the article is to highlight the attitude of the leader of the Czechoslovak liberation movement from the time of the First World War and the first president of the Czechoslovakia T. G. Masaryk to Ukrainian emigrants and the main aspects of politics concerning them.

Czechoslovak support for emigrants from the territories of the former Russian Empire was a unique state humanitarian program of the interwar period. It was carried out within the Russian action to help

(1921-1931). One of its initiators was president T. G. Masaryk, who was guided by the ideas of humanism, his own understanding of the Slavic program, which saw first of all the economic and cultural perspective in relations between the Czechoslovak republic and East Slavic people. The implementation of the Russian action to help began in two directions. The first relates to assistance to the hungry in Russia and Ukraine, and the second one – the support of emigrants from these countries, which returned to their homeland, after their education in Czechoslovakia, was calculated by the leadership of the Czechoslovak republic. Emigrant's policy was directed primarily at supporting their cultural, educational and scientific activities. Thanks to her, Ukrainians wishing to receive higher education, and, in particular, scientists, were able to realize their creative potential. For Ukrainian emigrants, this was of great importance to national-cultural values. Czechoslovak republic has become one of the centers for the development of Ukrainian culture and science. On the modern day it was one of the first successful examples of the intellectual integration of Ukrainian scholars into the world scientific and cultural space, which is actively continuing today. It is worth noting that individual achievements of emigrants were enriched not only by Ukrainian and Czechoslovak but also by world science. Support for the cultural, educational and scientific activities of Ukrainian emigrants and Belarusian and Russian, strengthened the importance of the Czechoslovak republic as one of the leading centers of Slavic studies.

Keywords: T. G. Masaryk, Czechoslovak republic, Ukrainian emigration, culture, education, science.

Військові та політичні катаклізми ХХ ст. призвели до масштабних і масових переміщень людей на європейському континенті. Ставлення різних держав до біженців було неоднозначним. Створена 1918 р. Чехословацька республіка, яка відзначалася у централь-ноєвропейському регіоні найдемократичнішим політичним режимом, у 1920–1930-х рр. допомагала біженцям з Росії, України, Білорусії, нацистської Німеччини, Австрії тощо.

Українська еміграція з'явилася в Чехословацькій республіці внаслідок Першої світової війни та революційних подій 1917–1921 рр. Батьківщину залишали переважно політичні, військові та культурно-освітні діячі різних українських державних утворень. Вони склали еліту нації, сподівалися повернутися до рідного краю і влаштувати життя там на демократичних засадах. В історіографії різні аспекти чехословацької допомоги українським емігрантам досліджували О. Бетлій, О. І. Бочковський, С. Віднянський, В. Дубек, Б. Єржакова, Т. Задорожнюк, О. Кравчук, Л. Мніх, С. Наріжний, М. Павленко, З. Сладек, І. Тюрменко, С. і. В. Ульянівські, М. Шмігель та інші.

Мета статті – висвітлити ставлення лідера чехословацького визвольного руху часів Першої світової війни та першого президента ЧСР Т. Г. Масарика до українських емігрантів та головні аспекти політики щодо них.

Т. Г. Масарик належав до небагатьох державних лідерів міжвоєнної Європи, знайомих із українським питанням. Зокрема, виступи Т. Г. Масарика у парламенті Ціслейтанії та австро-угорських делегаціях (спільні засідання представників австрійського і угорського парламентів) відповідно 25 травня 1908 р. і 29 грудня 1911 р. засвідчують, що він визнавав українців нацією (Masaryk, 2002, 101–103, 464–465). У виступі 1908 р. він відзначив, що українці «для політика і людини, яка на світ дивиться швидше з погляду філософії історії, представляють окрему цікавість: бачимо тут ... як виникає, як хоче виникнути нація» (Masaryk, 2002, 101).

Т. Г. Масарик розглядав українців як один із найбільших поневолених народів, розумів їх політичні, економічні та національно-культурні прагнення (Віднянський, 1997, 55). Він враховував уявлення представників чеської демократичної традиції з українського питання. Зокрема, аналізуючи у 1896 р. погляди К. Гавлічека на відносини росіян і поляків у статті «Слов'янин і чех» (1846 р.), Т. Г. Масарик зауважив, що цей чеський політик «розумів, що не йдеться про боротьбу ягня з вовком, але вовка з вовком і що ягням є – малорос» (Masaryk, 1996, 162). Також Т. Г. Масарик відзначав тогочасну неусталеність назви українського народу.

У період Першої світової війни, Т. Г. Масарик не підтримував намірів створення української незалежної держави. На його думку, Україна, разом з її західною частиною, мала належати до Російської демократичної федеративної держави, котру він розглядав як протизвагу німецькому гегемонізму. Демократичний характер цієї федерації мав гарантувати Україні можливості для збереження своєї культурної ідентичності. Перспектива автономної України більше влаштувала політиків ЧСР і, особливо, підприємців, заці-

кавлених в утворенні спільного чехословацько-російського кордону (Віднянський, 1997, 56–57; Павленко, 1999, 7).

Як і країни Антанти, ЧСР не встановила офіційних дипломатичних відносин з УНР і ЗУНР. Разом із тим, президент Чехословаччини виважено ставився до українського питання, «вмів – і це у високій мірі – розрізнити між своїм особистим переконанням та правом щодо особистого переконання інших. Це досить рідкісна чеснота, яку можна зрозуміти тільки у зв'язку з цілим поглядом Масарика на світ», зауважив один із ректорів УВУ в Мюнхені В. Янів (Єржабкова, 2002, кн. 4, 70). Чехословацька республіка *de facto* визнала українські державні утворення. Із грудня 1918 р. в Празі діяло представництво ЗУНР, а з лютого 1919 р. – Надзвичайна дипломатична місія УНР. Згадуючи про аудієнцію у президента Т. Г. Масарика 18 січня 1919 р. працівник місії УНР в Празі, вчений О. І. Бочковський писав: «Що-до перспектив українського питання у найближчому часі, він гадав, що це буде справа мирової конференції, яка має її вирішити. Перед тим, Чехословаччина зможе визнати українську державу *de facto* і прийняти еwentуально її дипломатичного представника у такій ролі аж до поладження української справи на мировій конференції» (Бочковський, 1930, 14). Аналогічну позицію президент ЧСР висловив М. Грушевському, котрий як голова Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, виїхав за кордон з метою зацікавити зарубіжних колег українським питанням і перебував у Празі у квітні – червні 1919 р. Коли, за порадою Т. Г. Масарика, М. Грушевський приїхав до Парижу, він переконався у негативному ставленні політиків країн Антанти до незалежності України (Грушевський, 2013, 115–117). 20 серпня 1919 р. М. Грушевський знову мав зустріч з Т. Г. Масариком, на якій обговорив результати своєї поїздки у Париж, а також питання Закарпаття, включення якого до складу ЧСР підтримала Паризька мирна конференція. Президент ЧСР пообіцяв українському політику, що «він допилює, що народна мова і народний елемент буде забезпечений» (Harbul'ová, 2013, 107; Грушевський, 2013, 237). 20 жовтня 1919 р. Т. Г. Масарик розробив «Нарис генерального статуту Підкарпатської Русі». У ньому визначалася назва краю у складі ЧСР – «Підкарпатська Русь» і народна мова – «руська» – як мова навчання в школах і офіційна мова (Masaryk, 2003, 181–183). У дещо зміненому вигляді цей документ 7 листопада 1919 р. затвердив уряд ЧСР.

У цей час в чеських землях формувалася українська емігрантська спільнота, що, переважно, складалася із військовополонених та біженців часів світової війни. У травні 1919 р. вона поповнилася окремими підрозділами Української Галицької армії, які опинилися у ЧСР внаслідок окупації території ЗУНР військами Польщі. Окремі з цих підрозділів, разом з армією ЧСР, виступили проти військ Угорської радянської республіки і, втрапивши приблизно 350 вбитих і поранених у боях під Кошицями та під Новим Местом, допомогли зупинити їх наступ (Наріжний, 1942, 54–55). Президент ЧСР після перемовин з представником ЗУНР дозволив інтернувати підрозділи Української Галицької армії (Harbul'ová, 2013, 107). Згодом її інші з'єднання також потрапили до Чехословаччини. Всі вони (бл. 4 тис. осіб) були зосереджені у м. Німецьке Яблонне (Кравчук, 2017а, 42).

Загалом, поява української, поряд із російською, білоруською та іншими спільнотами емігрантів у Чехословаччині не була винятковим явищем для тогочасної Європи, яку струсувала криза біженців, спричинена наростаючим потоком втікачів зі Сходу (Doubek, 2016, 15).

На порядок денний постало питання політики щодо емігрантів. Одним із ініціаторів її чехословацького варіанту виступив Т. Г. Масарик (Шмигель, 2014, 65). Вже у 1919–1920 рр. частину емігрантів – деяких воїнів Української Галицької армії було використано у Закарпатті. В. Худанич наводив відомості, що Т. Г. Масарик особисто звернувся до командування інтернованих підрозділів Української Галицької армії, щоб відпустити частину з них – понад 1 тис. осіб – на Закарпаття для використання у різних галузях народного господарства (Худанич, 2002, 7). В. Пачовський стверджував, що відповідне звернення у вересні 1919 р. спрямував уряд ЧСР (Пачовський, 1991, 111). У 1920 р. президент Т. Г. Масарик дозволив у новостворених школах Закарпаття працювати освітянам із Наддніпрянщини та Галичини (Худанич, 1997, 24). Станом на березень 1922 р. понад 100 народними школами на Закарпатті керували українські фахівці – вчителі зі Східної Галичини (Doubek, 2016, 142).

На визначення політики щодо українських емігрантів впливало ставлення президента ЧСР до Радянської Росії та інших радянських державних утворень. Т. Г. Масарик вважав, що у майбутньому внаслідок «політичного дилетантизму більшовиків» відбудеться зміна однопартійної радянської влади демократичною системою з більш поміркованими політичними силами, яка дозволить лівій російській еміграції знайти спільну мову з більшовиками (Сладек, 1991, 29). Підтвердженням своїх поглядів Т. Г. Масарик вбачав у запровадженні нової економічної політики у 1921 р., суть якої розглядав як «рекапіталізацію» Росії (Кравчук, 2017а, 42).

Влада ЧСР, зацікавлена у встановленні, принаймні, економічних відносин з РСФРР і УСРР (у квітні – травні 1921 р. відбувся обмін торговими місіями), вважала, що саме емігранти з теренів колишньої імперії Романових, які здобудуть освіту у державі чехів і словаків, повернуться на батьківщину з початком її реконструкції і, таким чином, сприятимуть її подальшому зближенню з ЧСР (Сладек, 1991, 29).

Отримавши інформацію про голод в РСФРР і УСРР, президент ЧСР вирішив надати допомогу, водночас продовжуючи підтримку у загальнодержавному масштабі емігрантам, вимушеним рятуватися від радянської влади. Після його листа міністру закордонних справ ЧСР Е. Бенешу, допомога емігрантам набула централізованого характеру (Masaryk, 2007, 71). 28 липня 1921 р. міністерство закордонних справ ЧСР ухвалило постанову про початок Російської допоміжної акції. У документах уряду ЧСР вона спочатку мала назву програми встановлення економічних і культурних зв'язків з Росією та Україною (Сладек, 1993, 32). Для Т. Г. Масарика йшлося про підтримку не більшовиків, а народів (Masaryk, 2007, 179).

Більшість впливових партій у парламенті ЧСР підтримали допомогу емігрантам, що офіційно пояснювалася ідеалами гуманізму, слов'янства і вдячності «до тих тисяч невідомих героїв, які воювали і полягли за світової війни у боротьбі за спільну справу» (Віднянський, 1997, 95; *Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci*, 1924, 3).

«Ця надзвичайно корисна і благородна акція чеського уряду», вважав М. Лівіцький, була викликана мотивами гуманності (Лівіцький, 1984, 45). Такий мотив допомоги українським біженцям пояснюється також особистим досвідом Т. Г. Масарика як політичного емігранта під час світової війни. Як зауважив С. Віднянський, Т. Г. Масарик «як ніхто інший розумів труднощі життя на чужині та настрої й прагнення емігрантів ...» (Віднянський, 1997, 92). Людське співчуття до долі інтелігентської еліти, яку він цінував, відзначав В. Дубек (Doubek, 2016, 26).

О. Бетлій зауважила, що «надаючи можливість ... українським емігрантам навчатися в ЧСР, Масарик намагався прищепити їм ідеї демократії і тим самим виконати місію чеського народу». Президент повірив «у здатність українців перейняти чеський ідеал гуманізму, а з ним і демократичні ідеї» (Бетлій, 2004, 114).

Також підтримці власне українських біженців сприяло існування новітньої традиції міждержавних чехословацько-українських відносин, допомога Чехословацькому корпусу у 1917–1918 рр. з боку УНР. Політики-емігранти О. Шульгин і Н. Григоріїв саме так пояснювали позицію Т. Г. Масарика з цього питання. М. Славінський ці ж дії президента Т. Г. Масарика вважав свідченням його чинної симпатії до культурних аспектів української справи (Кравчук, 2017, 444, 447).

Також певну роль у здійсненні цієї політики відіграло існування чеських колоній в Україні, їх добросусідське співжиття з українцями (Маруняк, 1975, 33). М. Шаповал у щоденнику за 15 березня 1921 р. записав про розмову із заступником міністра закордонних справ ЧСР В. Гірсою: «Поміч з їх боку для економічного відродження можлива ... Зворушливо дякував Україну за підтримку їх легіонерів і за 43 школи в чеських колоніях» і зауважив: «Цих двох фактів забути не можна» (Шаповал, 1958, 57–58).

Чехословацька влада не вважала можливим надати допомозі українським емігрантам політичного характеру (Лівіцький, 1984, 45). Для цього, за підтримки президента, у травні 1921 р. засновано Український громадський комітет як орган біженців (розташовувався у приміщенні місії УНР) і розпочалося перенесення Українського Вільного Університету з Відня до Праги (Рихлик, 1999, 69; Шаповал, 1958, 61–62; ЦДАВОВУ, ф. 3859, оп. 2, спр. 1, арк. 3, 9).

Допомога емігрантам «базувалася не тільки на принципах гуманізму, братерства, але насамперед на слов'янській єдності та приналежності до центрально- і східноєвропей-

ського простору» (Шмігель, 2014, 60). На думку В. Доубека, метою Праги була політика, яка б зарекомендувала Чехословачину перед країнами Антант як надійного, активного і самостійного діяча центральноєвропейської сцени з інтересом певного посередництва при спробах подальшої стабілізації радянських державних утворень (Doubek, 2016, 15).

Голова ЧСР розглядав політику щодо емігрантів у контексті слов'янської взаємності в ЧСР, про що зауважував у статті «Слов'яни після війни» (1922 р.) (Masaryk, 2007, 295).

Зі здобуттям державної незалежності народами Центрально-Східної Європи, на думку Т. Г. Масарика, виникла можливість практичної реалізації ідеалу слов'янської культурної взаємності Я. Коллара (Masaryk, 2005, 352). Йшлося про перетворення Чехословащини на провідний слов'янський центр Європи (Віднянський, 1997, 93), який президент ЧСР розглядав як культурний центр. Він був переконаний, що «на довгий час панславізм може бути тільки культурною і моральною силою» (Masaryk, 2005, 352; Masaryk, 2007, 419).

Цей аспект також засвідчує відповідь президента на привітання викладачів Української господарської академії у Подєбрадах 9 травня 1923 р.: «... Радію з того, що ви у нас знайшли не батьківщину, її, звичайно, не можете знайти, але у братньої нації добру гостинність, якою можете бути задоволені. ... Я сам радію з того, що при всьому нещасті, яке спіткало Росію і Вашу Україну, ми тепер можемо більш практичніше здійснювати наші слов'янські програми, котрі мали перед війною ... Наскільки це буде від мене залежати, з радістю хочу Вас і Ваших студентів підтримувати» (Masaryk, 2007, 419).

Реалізація Російської допоміжної акції розпочалася у двох напрямках – допомога голодуючим і підтримка емігрантів з колишньої імперії Романових. Центральний орган більшовиків України – харківська газета «Комуніст» 12 липня 1922 р. опублікувала невелике повідомлення про чехословацьку допомогу голодуючим у Мелітопольському повіті, відзначивши грошовий внесок президента Т. Г. Масарика (Кравчук, 2017а, 43). Загалом, Чехословацька допоміжна акція в Україні тривала у травні-вересні 1922 р. Було надано продовольчу допомогу 17 092 особам із 59 населених пунктів південної України (*Ceskoslovenská pomoc ruské a ukrajinské emigraci, 1924, 104, 106*).

Після заборони Москвою діяльності закордонних благодійних місій в радянських державних утвореннях, основним напрямком Російської допоміжної акції стала підтримка культурно-освітньої діяльності емігрантів у ЧСР, зокрема, з України. При цьому, Прага регулювали наплив біженців, прагнула зосередити в Чехословащині демократично налаштовані, культурницькі сили емігрантів (Віднянський, 1997, 93). 22 серпня 1921 р. чехословацька влада заборонила в'їзд у ЧСР екстремістів (Sládek et al., 1998, 26). Мабуть, у зв'язку з цим не було задоволення прохання Н. Махна про притулок у Чехословащині, висловлене ним 12 серпня 1922 р. у листі до Т. Г. Масарика (Doubek, 2016, 189–190; Топінка, 2010, 135–139).

На цей час чисельність української спільноти в ЧСР збільшилася. Лист міністерства внутрішніх справ до президії ради міністрів від 14 жовтня 1920 р. свідчить про розуміння урядовцями ЧСР безвихідного становища українців, яке штовхало їх до еміграції та певне співчуття до них: «Воєнні події за нашими східними кордонами спричинились до того, що до Підкарпатської Русі прибувають біженці, головню українці, яких з політичних міркувань не можна залишати на цій території й яких з огляду на смертельну небезпеку, що їм загрожує, не можна повертати за кордон» (Топінка, 2010, 71–72).

Після укладення Ризького мирного договору між Варшавою і Москвою та припинення підтримки інтернованої у Польщі армії УНР, її воїни почали перебиратися до Чехословащини. Про це йшлося у листі міністерства закордонних справ від 12 травня 1921 р.: «у військових підрозділах виникла думка залишити у вирішальний момент табори і проникнути на територію ЧСР, де українські військові табори досі утримуються як «інтерновані регулярні воюючі корпуси» (Топінка, 2010, 90). Лише впродовж 1922 р. з польських таборів виїхало 2255 осіб (Бойчук et al., 2009, 47). Станом на липень 1924 р. у ЧСР було зареєстровано 5209 українських емігрантів (інтерновані, колишні військовополонені, біженці), а на січень 1928 р. – 5645 осіб (Віднянський, 1997, 90; Топінка, 2010, 261).

Зосередження української еміграції в ЧСР дослідники пояснюють існуванням тут сприятливих для неї умов, прихильним ставленням Чехословащини до визвольних змагань українського народу, включенням до складу Першої республіки Закарпаття з закріпленням у конституції правом територіальної автономії, проживанням у чеських землях

значної кількості української студентської молоді. Водночас, серед найголовніших причин називається постає президента Т. Г. Масарика, який був для українських біженців взірцем «справжньої еміграційної політики, оборонцем духов[н]их вартостей ...» (Єржабкова, 2002, кн. 5, 80).

Президент ЧСР допомагав українським емігрантам, незважаючи на проблематичність їх повернення на батьківщину. Т. Г. Масарик підтримував контакти з представниками політичної української еміграції. У 1920 р. президент ЧСР радив одному з провідних діячів УНР В. Винниченку, лівому за своїми політичними переконаннями, здійснити поїздку до радянської держави (Мпiч 2014, 85). За свідченням дружини В. Винниченка – Розалії, напередодні поїздки відбулося «побачення з Масариком і Бенешем. Їхнє умовляння їхати до СРСР. Видача дипломатичного пашпорта» (Винниченко, 1953, 14). Варто зазначити помилку Р. Винниченко щодо назви країни, адже СРСР утворено у 1922 р. За підтримки Т. Г. Масарика, В. Винниченко 13 квітня 1920 р. отримав дипломатичний паспорт ЧСР, виданий на ім'я Й. Сімон. За дорученням міністра Е. Бенеша, чеський політик Я. Нечас супроводжував його з дружиною 24 травня – 23 вересня 1920 р. у поїзді до Харкова і Москви (Винниченко, 1980, 414, 423–424). В. Винниченко зробив невдалу спробу налагодження співпраці з більшовиками за умови реальної державної незалежності України. У листопаді 1920 р. дипломат УНР О. Шульгин зауважив про розмову з Т. Г. Масариком: «В справі большевиків він думає, що для нас порозуміння з ними є неможливе, що на Україні большевизм є явище чужеродне і що самий режим на Україні через це є гірший ніж у самій Росії» (Піскун, 2016, 190).

25 жовтня 1921 р. Український громадський комітет, який очолював М. Шаповал, звернувся до Т. Г. Масарика з проханням про різні форми підтримки, зокрема, просив про поширення на українську молодь пільг, які мали російські студенти (Топінка, 2010, 108–109). Заступник міністра закордонних справ ЧСР В. Гірса підтримав прохання М. Шаповала про однакове ставлення до вихідців з Росії та України (Бетлій, 2000, 122). Варто відзначити, що допомога поширювалася на українських емігрантів – вихідців з колишніх Російської та Австро-Угорської імперій. Новоутворений Чехословацько-український комітет із листопада 1921 р. почав отримувати державні кошти для підтримки українських студентів. У листопаді 1921 р. комітет опікувався 557 студентами, у листопаді 1923 р. – вже 1430. Щомісяця субвенції на потреби Чехословацько-українського комітету становили приблизно 800 тим. крон (*Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci*, 1924, 20, 22, 23). Всього, у 1921–1931 рр. допомогу отримували 1992 українських студенти (Наріжний, 1942, 75). Також було організовано матуральні курси, створено українську гімназію, українським емігрантам надано можливість здобувати освіту у чехословацьких вищих навчальних закладах та отримувати стипендії (Топінка, 2010, 344). Українські студенти-емігранти забезпечувалися безкоштовною допомогою (житло, одяг, харчування, література) (Наріжний, 1942, 73–74).

Наприкінці 1921 р. радянська влада оголосила амністію колишнім військовослужбовцям рядового складу так званих «білих армій» та емігрантам. (Шмігель, 2014, 63). Частина українців, інтернованих у таборах ЧСР, виїхали до УСРР. Але в умовах повоєнної руйнації та безробіття, радянська влада була зацікавлена не у масовому поверненні біженців, а окремих політичних діячів, що використовувалося у пропаганді.

Т. Г. Масарик прагнув надати Російській допоміжній акції широкого міжнародного характеру. У меморандумі «Допомога Росії Європи та Америки», підготовленому президентом 8 лютого 1922 р., він, зокрема, виступив за спеціалізацію допоміжної акції у окремих країнах (Masaryk, 2007, 233–245). Переконалий, що большевизм можливо перемогти тільки морально, шляхом соціальних реформ і політичного виховання, Т. Г. Масарик наголошував на потребі радянської держави, насамперед, в ідеях і людях. На його думку, «Росія не потребує лише матеріальної допомоги, але й культурної, моральної та духовної» (Masaryk, 2007, 234). Для цього вважав необхідним допомогти емігрантам з теренів колишньої Російської імперії отримувати освіту, щоб після повернення на батьківщину вони могли використати свої знання і, таким чином, сприяти її «європеїзації»: «Провідною ідеєю є привчати російську інтелігенцію і, зокрема, молодь, знову до систематичної праці, щоб ухилялася від фантазерства і деморалізації важкої еміграції» (Бетлій, 2006, 136, 145; Masaryk, 2007, 243–244). Зауважимо, що у зазначеному меморандумі

президент писав, що «Україна до цього часу є незрілою державою» (Masaryk, 2007, 237). У праці «Слов'яни після війни» висловився суперечливо про політичний статус України. З одного боку, констатував: «Україна стала автономною частиною Росії», в іншому місці – політичний статус України і, «особливо відношення до радянської Росії, є непевним» (Masaryk, 2007, 283, 292).

Країни Західної Європи ініціативу президента ЧСР не підтримали. Втім, Прага пішла на встановлення економічних відносин з РСФФР і УСРР, підписавши з ними тимчасові торговельні договори відповідно 5 і 6 червня 1922 р. Після утворення СРСР 30 грудня 1922 р. УСРР припинила зовнішньополітичну діяльність, її представництво у Празі увійшло до торгового представництва СРСР.

Російська допоміжна акція продовжувалася, не зважаючи на неодноразові протести радянського уряду. Т. Г. Масарик зберігав надію на еволюцію більшовицького режиму вправо і уможливлення емігрантам повернутися на батьківщину. У зв'язку з цим, президент відчував обов'язок матеріально і морально підтримати біженців, «зібрати, зберегти і підтримати залишок культурних сил» і «підготувати до майбутньої великої праці» (Памяти Т. Г. Масарика, 1937, 9). Головний зміст еміграційної політики чехословацький уряд вбачав у допомозі емігрантам у сфері розвитку науки, освіти і культури (Сладек, 1993, 32). При цьому, йшлося про підтримку культурних сил еміграції в ЧСР та їх репатріацію, зокрема, в Україну (Шаповал, 1958, 70).

Утвердження радянської влади на Україні та її включення до СРСР, визнання послами країн Антанти польської влади у Східній Галичині, ускладнило українській еміграції можливості повернення на батьківщину. Політична активність емігрантів змінилася культурно-освітньою. «Щодо цього, зауважував Я. Рихлик, Масарик не був зв'язаний зовнішньополітичними факторами» (Рихлик, 1999, 70).

Надзвичайно важливою для біженців була підтримка чехословацькою владою заснування і діяльності емігрантських вищих навчальних закладів у ЧСР. До відповідної мережі, створеної у 1921–1924 рр., входили: у Празі – Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та Українська студія пластичних мистецтв, Український вільний університет, у Подєбрадах – Українська господарська академія. Вони мали статус недержавних, приватних навчальних закладів. Всі українські студенти відвідували також чехословацькі навчальні заклади як їх дійсні слухачі та, одночасно, навчалися в українських вищих школах в ЧСР (*Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci*, 1924, 31).

Відзначимо, що заснування українських вищих навчальних закладів у ЧСР відбувалося в умовах скасування українських кафедр у Чернівецькому і Львівському університетах та університетів в радянській Україні (Наріжний, 1942, 135). В. Сімович, ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у 1926–1930 рр., назвав навчальні заклади емігрантів у ЧСР єдиними у світі вільними українськими вищими школами (Кравчук, 2017, 446), що надавало їм загальноукраїнського значення. Прикметно, що М. Шаповал пов'язував початок українізації в УСРР із інформаційним тиском еміграції на більшовицьку владу (Дояр, 2017, 64).

Зі створенням українських вищих шкіл, за висловом В. Левицького, «Національна справа, замість безплідних очікувань на зміну політичної ситуації, отримала новий, реальний зміст» (Левицький, 1967, 23). О. Олесь вважав, що Прага понад два десятиліття, була «колискою української свободи, політичним, науковим та культурним осередком української духовності» (Кравчук, 2017а, 45). Загалом, як зазначав С. Наріжний, «Чеський народ правдиво відчув потреби українські й широко запровадив роботу по задоволенню їх. Його допомога досить значна матеріально, не має міри для оцінки її національного значення і для України ...» (ЦДАВОВУ, ф. 4432, оп. 1, спр. 4, арк. 2). Колишній прем'єр-міністр УНР І. Мазепа таким чином оцінював значення допомоги ЧСР емігрантам: «багато допомогли колишнім урядовцям та воякам закінчити і доповнити свою освіту та знання для дальшої праці на користь українського народу» (Мазепа, 2003, 471).

Студентами в українських навчальних закладах найчастіше ставали колишні урядовці і військовослужбовці УНР. У 1924 р., коли фактично був розформований табір у Йозефові, у ЧСР навчалось 2300 українських студентів (Павленко, 1994, 75).

До кінця 1930 р. 931 студентів-українців отримали вищу освіту у чехословацьких вищих навчальних закладах (Топінка, 2010, 344). В УВУ здобули докторські дипломи

82 особи. УГА видала 426 дипломів інженерських, УВПІ ім. М. Драгоманова – 22 дипломи докторських і 74 дипломів педагогів середніх шкіл (Наріжний, 1942, 75). За іншими відомостями, УВПІ ім. М. Драгоманова видав 31 диплом доктора філософії та 85 дипломів вчителів середньої школи (Ульяновська et al., 1993, 488).

Частина вихованців УВПІ ім. М. Драгоманова працювали за фахом у школах Закарпаття. Це ж стосується окремих випускників УВУ, які сприяли національно-культурному відродженню краю (Віднянський, 1997, 100). У 1931 р. у ЧСР працювали 189 випускників Української господарської академії, які здобули диплом інженерів, економістів, агрономів) (Українська Господарська Академія, 1931, 29).

У 1919–1938 рр. на підтримку російських і українських емігрантів уряд ЧСР виділив 508 млн. крон, що становило майже 5% середнього річного бюджету країни (Сладек, 1993, 36; Sládek et al., 1998, 9). Аналогів відповідної програми не було у жодній іншій європейській державі. Значні суми з власних коштів на підтримку культурної та освітньої діяльності українських емігрантів виділяв Т. Г. Масарик. До президента Чехословаччини із проханням допомоги неодноразово зверталися різні емігрантські установи та організації, окремі особи. Так, 23 грудня 1920 р. Українська Академічна Громада в ЧСР подякувала Т. Г. Масарику за «щедрий дар для неї» (Топінка, 2010, 22). 3 січня 1921 р. з проханням надати підтримку до президента Чехословаччини звернулася Українська споживча спілка у Відні (Doubek, 2016, 96–98). 1 лютого 1922 р. у меморандумі Української студентської громади, що об'єднувала 1211 студентів у ЧСР, висловлювалося прохання про матеріальну допомогу, яке було задоволено (Рихлик, 1999, 69). Центральний Союз Українського Студентства у грудні 1923 р. одержав від Т. Г. Масарика 2 тис. крон «як святочний дар українському студентству» (ЦДАВОВУ, ф. 4457, оп. 1, спр. 4, арк. 35.), у грудні 1924 р. – 5 тис. крон «на улаштування Святої Вечері» у Празі (ЦДАВОВУ, ф. 3859, оп. 1, спр. 155, арк. 359).

Однак, під впливом прагнення до розширення економічних відносин з СРСР, постало питання поступового скорочення державної підтримки емігрантів. Власне, саме це питання залишалося болісною точкою цих відносин (Кравчук, 2017а, 45). У жовтні 1924 р. Е. Бенеш розпорядився приступити до скорочення допомоги емігрантам (Шаповал, 1958, 117–118). У 1927 р. міністерство закордонних справ ЧСР розпочало підготовку заходів поступового згортання програми допомоги емігрантам (Шмигель, 2014, 71).

Водночас, президент продовжував підтримку еміграції. Із листопада 1924 р. на потреби УВУ він виділяв 12 тис. крон щомісяця. У лютому 1925 р., у розмові з професором УВУ О. Колесою, Т. Г. Масарик не виключав можливості, за відсутності «українських студентів, з університету зробити науковий інститут» (Документи Томаша Масарика та чеські адресати Михайла Грушевського, 1999, 18). У листопаді 1926 р. на зустрічі з О. Колесою президент «проявив велике зацікавлення всіма актуальними українськими справами» (Моторний 2002, 113). Зокрема, у червні 1929 р. президент надав 1 тис. крон Українському комітету у ЧСР на упорядкування й утримування пам'ятників і могил полеглих воїнів української армії в Чехословаччині (Топінка, 2010, 291). Продовжувалася підтримка УВУ, яка 1930 р. була зменшена до 10 тис. на місяць (Наріжний, 1942, 133). Президент ЧСР підтримував українських емігрантів і у питанні нансенівських паспортів. Рішення видавати емігрантам паспорт Ф. Нансена – комісара Ліги Націй у справах біженців із теренів дореволюційної Росії було ухвалене 1922 р. Документ забезпечував власнику статус бездержавної особи з правами громадянина країни перебування (Тюрменко, 2014, 46). За наполяганням персоналу Української господарської академії, після відповідного меморандуму до Т. Г. Масарика від 15 січня 1930 р., міністерство внутрішніх справ ЧСР 1 липня розпорядилося замінити для українців запис у нансенівських паспортах з слова «росіянин» на «українець» (Загороднюк, 2015, 15; Боряк, 2004, 178).

Прихильність влади ЧСР до українських емігрантів зменшилася й через несприятливий для Праги розвиток національно-культурних процесів у Закарпатті. Там наприкінці 1920-х рр. за активної участі емігрантів посилювалася самостійницька українська орієнтація, що розцінювалося Прагою як загроза територіальній цілісності країни (Віднянський, 1997, 52). Прикметно, що у своїх спогадах «Світова революція ... » (1925 р.) президент відзначив: «Ставлення до малоросів є для нас важливим через приєднання Підкарпатської Русі і малоруську меншину (на Словаччині)» (Masaryk, 2005, 343–344). 12 березня 1926 р.

президент ЧСР в інтерв'ю газеті «Christian Science Monitor», що виходила в США, торкаючись питання майбутньої державної приналежності краю, сказав: «Запитував себе, чи ми в Чехословаччині будемо готові віддати одного дня Підкарпатську Русь Україні, якщо б її територія сягнула одного дня нашої. Проблема, звичайно, делікатна. Сьогодні даємо цій сільській нації освіту та інші вигоди, яких [вони] були позбавлені багато століть під угорським пануванням. Краще для нас і підкарпатських русинів, що об'єдналися з нами» (Masaryk, 1994, 130–131).

Прага непокоїлась перспективами політичної діяльності емігрантів у Закарпатті. Так, М. Шаповал (у 1921–1925 рр. – голова Українського громадського комітету) критикував керівництво Чехословаччини за нереалізованість автономії Закарпаття. У жовтні 1928 р. він та деякі емігрантські організації підготували президенту меморандум у цій справі. Після цього М. Шаповала і Н. Григорієва викликали до міністерства закордонних справ, де їм заявили, що справа Закарпаття не стосується емігрантів, які користуються гостинністю ЧСР. У випадку розголошення змісту меморандуму, його автори могли бути негайно вислані з держави. Загалом, вище керівництво ЧСР прагнуло обмежити політичну діяльність емігрантів, її спрямуванням у культурно-освітню сферу (Кравчук, 2017, 446).

Російську допоміжну акцію припинили 1931 р., підтримку емігрантів у соціальній сфері передано Чехословацькому Червоному Хресту. Це було викликано світовою економічною кризою 1929–1933 рр. і зміною міжнародної ситуації, внаслідок якої відбулося зближення ЧСР і СРСР (Кравчук, 2017а, 45). Проте президент продовжував цікавитися українським питанням і допомагати емігрантам. У січні 1931 р. 25 викладачів УВУ отримували кошти з фонду Т. Г. Масарика (Боряк, 2004, 179). Крім того, у 1933–1934 рр., коли існування УВУ опинилося під загрозою, президент ЧСР сприяв його збереженню. У 1934 р. УВУ ніким не фінансувалася, за винятком 8-тисячної щомісячної субвенції президента ЧСР (Наріжний, 1942, 134). Також президент ЧСР надав кошти для 10 стипендій випускникам УВУ, щоб вони мали можливість підготуватися до подальшої академічної кар'єри (Оришкевич, 1951, 3).

Усіх покладених на неї сподівань допоміжна акція емігрантам не виправдала. Більшість емігрантів не повернулися на батьківщину, виїхавши до інших країн чи були арештовані та депортовані до СРСР у 1945 р., коли під час Другої світової війни у чеські і словацькі землі прийшла Радянська армія, частина – натуралізувалися у ЧСР. Зокрема, громадянами ЧСР стали видавець і публіцист Є. Вировий, інженер-винахідник О. Ярошевський, видавець, бібліограф, засновник українського книгознавства С. Сірополко, скульптор К. Стаховський, літератор, перекладач, стенографіст у парламенті ЧСР І. Леонтович, письменники Н. Королева, В. Королів-Старий, Л. Мосендз та інші (Тюрменко, 2014, 46). Також у Чехії залишилися працювати архітектори А. Корнійчук, Я. Фартух, один із засновників Слов'янської бібліотеки М. Михальчук, ентомолог С. Колубаїв, художник І. Кулець, археолог І. Борковський, у Словаччині – вчений-історик Є. Перфецький та інші. У Канаді продовжили свою діяльність ботанік Т. Павличенко, археолог Я. Пастернак, у США – ентомолог М. Гайдак, хімік О. Кумановський, соціолог М. Кушніренко, мистецтвознавець В. Січинський, славіст Д. Чижевський та інші. Натомість до СРСР виїхали художник В. Касіян, фахівець-міжнародник М. Лозинський, засновник вітчизняної картографії С. Рудницький та інші. Останні двоє із вищезгаданих, там були репресовані.

На гуманітарне значення допомоги емігрантам вказував О. І. Бочковський. Він наголосив, що за президентства Т. Г. Масарика «українська культура, проскрибована на рідних землях, знайшла доброзичливий азиль (прихисток – *О.К.*), моральну та матеріальну підтримку в Чехословаччині, де повстали українські високі школи, де сотки української молоді одержали високу освіту а тисячі українських емігрантів знайшли людське пристанище в тяжкі часи національного лихоліття» (Бочковський, 1935, 3)

Важливим залишається значення наукового аспекту політики щодо емігрантів, для Чехословаччини та України.

Завдяки активній науковій діяльності українських емігрантів, у Чехословаччині закладено підвалини багатьох нових для тогочасної української науки дисциплін; інші зазнали суттєвого розвитку: соціології (В. Старосольський, М. Шаповал), правознавства (С. Дністрянський, О. Ейхельман, А. Яковлів), географії та картографії (С. Рудницький), політології (Р. Лашенко, С. Шелухин та інші), хімії (І. Горбачевський), гігієни (Б. Матю-

шенко), історіографії (Д. Дорошенко), мовознавства й літературознавства (Л. Білецький, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький), статистики (Ф. Щербина), нових економічних дисциплін (С. Бородаєвський, О. Мицюк), націології (О. І. Бочковський), культурології та мистецтвознавства (Д. Антонович, В. Січинський), археології (В. Щербаківський, І. Борковський та ін.), філософії (Д. Чижевський та інші), української педагогіки (С. Русова) (Віднянський, 1997, 100).

Також у Чехословаччині творили представники української «празької поетичної школи» О. Олесь, О. Ольжич, Ю. Дараган, Є. Маланюк, О. Лятуринська, Г. Мазуренко, Ю. Липа, О. Степанович, Л. Мосендз (Тюрменко, 2014, 47).

Емігранти опублікували у міжвоєнній ЧСР 842 книги (62% – наукові видання, 16% суспільно-політичні, 15,6% – мистецькі, 6,4% – інші) (Кравчук, 2017а, 46). М. Шаповал зауважував 20 листопада 1924 р.: «Дивна річ з тими чехами: вони й самі не уявляють степені своєї допомоги українському відродженню. Все таки який благородний повчаючий приклад! ... Українська історія з вдячністю згадає цю незвичайну поміч українській справі в найтяжчі часи нашого погрому» (Шаповал, 1958, 122).

Підтримка культурно-освітньої та наукової діяльності білоруських, російських і українських емігрантів, зміцнила значення Першої Чехословацької республіки як одного з провідних центрів славистики. Зрештою, заходи щодо емігрантів, «надали Чехословаччині в очах Європи авторитету дійсно демократичної країни і послужили поштовхом урядам інших держав переглянути свої попередні погляди на це питання» (Віднянський, 1997, 92).

Отже, одним із ініціаторів чехословацької допомоги емігрантам, зокрема українським, був президент Т. Г. Масарик, який керувався ідеями гуманізму, власним розумінням слов'янської програми, у котрій вбачав насамперед економічну і культурну перспективу у відносинах між ЧСР та східнослов'янськими народами. Завдяки їй українські емігранти змогли отримати освіту, а культурно-освітні та науковці діячі – реалізувати свій творчий потенціал. У новітню добу це був один із перших вдалих прикладів інтелектуальної інтеграції українських вчених у світове наукове і культурне життя, який сьогодні активно продовжується. Перша ЧСР стала одним із центрів розвитку української культури і науки.

ЛІТЕРАТУРА/REFERENCES

- Betlij, O. 2004. Gumanizm T. G. Masaryka ta ukrajyns'ke pytannya [The Humanism of T. G. Masaryk and the Ukrainian question]. *Pam'jat' stolit'*, № 1, s. 106-116. (In Ukrainian)
- Бетлій, О. 2004. Гуманізм Т. Г. Масарика та українське питання. *Пам'ять століть*, № 1, с. 106–116.
- Betlij, O. 2006. Ukraina 1919-1923: prazhskiy proekt [Ukraine 1919-1923: Prague project]. *Yevropa. Zhurnal polskogo instituta mezhdunarodnykh del*. Т. 6, № 2 (19), s. 119-151. (In Russian)
- Бетлій, О. 2006. Україна 1919–1923: пражський проєкт. *Європа. Журнал польського інституту міжнародних дел.* Т. 6, № 2 (19), с. 119–151.
- Betlij, O. V. 2000. Doba Ukrajyns'kogo Gromads'kogo Komitetu v ChSR (z istoriyi ukrajyns'ko-chekhoslovacz'kykh stosunkiv) [The epoch of Ukrainian Social Committee in Czechoslovakia (from history of Ukrainian and Czech relationships in 20th century)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Special'nyj vypusk*, т. 18, ch. I, s. 120-128. (In Ukrainian)
- Бетлій, О. В. 2000. Доба Українського Громадського Комітету в ЧСР (з історії українсько-чехословацьких стосунків). *Наукові записки НаУКМА. Спеціальний випуск*, т. 18, ч. I, с. 120–128.
- Bochkovsky, [O. I.] 1930. Iz spogadiv pro T. G. Masaryka [From memories about T. G. Masaryk]. *Tryzub*, ch. 36 (244), 28 veresnya, s. 12-14. (In Ukrainian)
- Бочковський, [О. І.]. 1930. Із спогадів про Т. Г. Масарика. *Триzub*, ч. 36 (244), 28 вересня, с. 12–14.
- Bochkovsky, O. I. 1935. T. G. Masaryk j ukrajyns'ka sprava [T. G. Masaryk and Ukrainian affair]. *Ukrajyns'kyj tyzhden*, ch. 52 (158), 23 grudnya, s. 1, 2, 3. (In Ukrainian)
- Бочковський, О. І. 1935. Т. Г. Масарик й українська справа. *Український тиждень*, ч. 52 (158), 23 грудня, с. 1, 2, 3.
- Bojchuk, M. P., Lyakina, R. M. 2009. Ukrajyns'ki likari zakordonom (Pol'shha 1920-1924, Chekhoslovachchyna 1922-1940 rr.) [The Ukrainian doctors abroad (Poland 1920-1924, Czechoslovakia 1922-1940)]. К.: Medinform. 190 s. (In Ukrainian)
- Бойчук, М. П., Лякіна, Р. М. 2009. Українські лікарі закордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 pp.). К.: Медінформ. 190 с.
- Boriak, T. 2004. Organizacijno-finansovi zasady funkcionuvannya emigracijnyx instytucij u Chekhoslovacz'kij respubliци v 1920-1930-kh rr. [Organizational-financial principles of the emigre institutions

functioning in Czechoslovakia Republic in the 1920-1930's]. *Arhivny Ukrainy*, № 4-6, s. 175-184. (In Ukrainian)

Боряк Т. 2004. Організаційно-фінансові засади функціонування еміграційних інституцій у Чехо-Словацькій республіці в 1920–1930-х рр. *Архів України*, № 4–6, с. 175–184.

CDAVOVU Ukrainy. Central'ny derzhavny arhiv vishchih organiv vladi ta upravlinnya Ukrainy [The Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine (further CSASGG of Ukraine)], f. 3972, op. 1, spr. 1, 106 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3972, оп. 1, spr. 1, 106 ark.

CDAVOVU Ukrainy. Central'ny derzhavny arhiv vishchih organiv vladi ta upravlinnya Ukrainy [CSASGG of Ukraine), f. 3859, op. 2, spr. 1, 9 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3859, оп. 2, spr. 1, 9 ark.

CDAVOVU Ukrainy. Central'ny derzhavny arhiv vishchih organiv vladi ta upravlinnya Ukrainy [CSASGG of Ukraine)], f. 4432, op. 1, spr. 4, 298 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4432, оп. 1, spr. 4, 298 ark.

CDAVOVU Ukrainy. Central'ny derzhavny arhiv vishchih organiv vladi ta upravlinnya Ukrainy [CSASGG of Ukraine), f. 4457, op. 1, spr. 4, 57 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4457, оп. 1, spr. 4, 57 ark.

Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci [Czechoslovak help to Russian and Ukrainian emigration], 1924. Praha: «Legiografie». 128 s. (In Czech)

Doiar, L.V., 2017. Malovidomyy naratyv ukraïnyn'koyi politychnoyi emihratsiyy v Chekhoslovachyni: otsinka revolyutsiynoho dosvidu ta kontseptuatsiyya vyzvol'noyi borot'by [A little-known narrative of Ukrainian political emigration in Czechoslovakia: assessment of the revolutionary experience and idea of the liberation struggle]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, т. 20, № 5(145), s. 61-66. (in Ukrainian).

Дояр, Л. В. 2017. Маловідомий наратив української політичної еміграції в Чехословаччині: оцінка революційного досвіду та концептуалізація визвольної боротьби. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, т. 20, № 5(145), с. 61–66.

Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). Z. Sládek, L. Běloševská a kolektiv autorů [Documents on the history of Russian and Ukrainian emigration in the Czechoslovak republic (1918-1939). Z. Sládek, L. Běloševská and others], 1998. Praha: Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica. 342 s. (In Czech; In Russian)

Dokumenty Tomasha Masaryka a ches'ki adresaty Mychajla Hrushevskogo (z dokumentiv, peredanykh Prezydentom Ches'koyi Respubliky V. Gavelom pid chas vizytu v Kyjiv dlya publikatsiyi na Ukraini) [Documents of T. Masaryk and Czech correspondents of M. Hrushevsky (from the Documents Delivered by the President of the Czechia V. Havel for the publication in Ukraine)], 1999. *Khronika 2000*, vup. 29-30. «Ukrayina-Chekhiya», ch. II, s. 17-25. (In Ukrainian; In Russian)

Документи Томаша Масарика та чеські адресати Михайла Грушевського (з документів, переданих Президентом Чеської Республіки В. Гавелом під час візиту в Київ для публікації на Україні). 1999. *Хроніка 2000*, вип. 29–30. «Україна-Чехія», ч. II, с. 17–25.

Fedoruk, O. 2007. Peretyn znaku. Vybrani mystecztvoznavchi statti. U trokh knyгах [Crossing of the sign. Selected Art Study Articles. In three books]. K.: Feniks, kn. Druga. 368 s. (In Ukrainian)

Федорук, О. 2007. Перетин знаку. Вибрані мистецтвознавчі статті. У трьох книгах. К.: Фенікс, кн. Друга. 368 с.

Harbul'ová, L. 2013. T. G. Masaryk – ukrajinská otázka – ukrajinskí politickí predstavitelia (1917-1920) [T. G. Masaryk, the Ukrainian Question and Ukrainian Political Representatives (1917-1920)]. *T. G. Masaryk a Slované*. Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i. a Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., s. 101-110. (In Slovak)

Hrushevsky, M. 2013. Tvory u 50 t. T. 4. Kn. II. Seriya suspil'no-politychni tvory (lystopad 1918 r. – zhovten' 1926 r.) / Uporyad. S. Pan'kov. [Works in 50 v. V. 4. Book II. A serie of socio-political works (November 1918 - October 1926) / Records. S. Pan'kov]. L.: Vyd-vo "Svit". 576 s. (In Ukrainian)

Грушевський М. 2013. Твори у 50 т. Т. 4. Кн. II. Серія суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / Упоряд. С. Паньков. Л.: Вид-во «Світ». 576 с.

Khudanych, V. 1997. Berehivska Ukrainian Gymnasium. *Berehivska Ukrainian Gymnasium: Materials of the Scientific and Practical Conference*. Uzhgorod: MPP «Grazhda», s. 22-42. (In Ukrainian)

Худанич, В. 1997. Берегівська українська гімназія *Берегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород: МПП «Гражда», с. 22–42.

Khudanych, V. 2002. T. Masaryk i Ukraina [Tomas Masaryk and Ukraine]. *Naukovy visnyk Uzhgorozhs'kogo Nacional'noho universytetu. Seriya «Istoriya»*. Uzhgorod, vup. 7, s. 5-8. (In Ukrainian)

Худанич, В. І. 2002. Масарик і Україна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія»*. Ужгород, вип. 7, с. 5–8.

Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Rusové a Ukrajinci [Correspondence of T. G. Masaryk and Slavs, Russians and Ukrainians]. Vratislav Doubek (ed.), 2016. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2. svazek. 736 s. (In Czech; in Russian; in Ukrainian)

Kravchuk, O. 2017a. T. G. Masaryk i ukrajyns'ki emigranty v Pershij Chekhoslovacz'kij respubliki [T. G. Masaryk and Ukrainian emigrants in the First Czechoslovak Republic]. *Ches'ko-ukrajyns'ki paraleli: materialy regional'noyi naukovoyi konferenciyi, m. L'viv, 28 zhovtnya 2017 r.* Lviv, s. 41-55. (In Ukrainian)

Кравчук, О. 2017а. Т. Г. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці. *Чесько-українські паралелі: матеріали регіональної наукової конференції, м. Львів, 28 жовтня 2017 р.* Львів, с. 41–55.

Kravchuk, O. M. 2017. Poglyady ta diyal'nist' T. G. Masaryka v pracyakh ukrajyns'kykh emigrantiv 20-30 rr. XX st. [Views and Activity of T. G. Masaryk in the Works of Ukrainian Emigrants in 20-30 of 20th century]. *Drinovsky sbornik*. Sofia–Kharkiv: Prof. Marin Drynov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, v. 10, s. 438-450. (In Ukrainian)

Кравчук, О. М. 2017. Погляди та діяльність Т. Г. Масарика в працях українських емігрантів 20-30 рр. XX ст. *Дриновський збірник*. Софія–Харків: Вид-во БАН імені проф. Марина Дринова, т. 10, с. 438–450.

Livytskyi, M. A. 1984. DC UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy [The National Center of Ukrainian Democratic Republic between 1920 and 1940]. Munich-Philadelphia: Ukrainian Information Bureau. 73 s. (In Ukrainian)

Лівицький, М. А. 1984. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен–Філадельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро. 73 с.

Marunyak, V. 1975. U kuzni sobornycz'kykh kharakteriv [In the coffin of the cathedral characters]. *Ukrajyns'ka gimnaziya v Chekhiyi. 1925-1945. Al'manax Ukrajyns'koyi gimnaziyi v Prazi-Rzhevnyacyakh-Modrzhanakh*. Munich, s. 16-38. (In Ukrainian)

Маруняк, В. 1975. У кузні соборницьких характерів. *Українська гімназія в Чехії. 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі–Ржевніцях–Модржанках*. Мюнхен, с. 16–38.

Masaryk, T. G. 1994. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924 – 1928 [The path of democracy III]. Praha: Ústav T. G. Masaryka. 420 s. (In Czech)

Masaryk, T. G. 1996. Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení [Karel Havlíček. Hope and the desire of political awakening]. Praha: Ústav T. G. Masaryka. 383 s. (In Czech)

Masaryk, T. G. 2002. Parlamentní projevy. 1907-1914 [The Parliamentary Speeches. 1907-1914]. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka. 696 s. (in Czech)

Masaryk, T. G. 2003. Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918-1920 [The path of democracy I. Speeches – Articles – Interviews. 1918-1920]. Praha: Masarykův ústav AV ČR. 440 s. (In Czech)

Masaryk, T. G. 2005. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918 [The World Revolution. During the War and the War 1914-1918]. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s. 640 s. (In Czech)

Masaryk, T. G. 2007. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921-1923 [The path of democracy II. Speeches – Articles – Interviews. 1921-1923]. Praha: Ústav T. G. Masaryka. 574 s. (In Czech)

Mazepa, I. P. 2003. Ukrajina v ohni j buri revoluciji 1917-1921 rr. [Ukraine in the fire and storm of the revolution of 1917-1921]. К.: «Темпора». 608 s. (In Ukrainian)

Мазепа, І. П. 2003. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. К.: «Темпора». 608 с.

Mnich, L. 2014. Tomash G. Masaryk i Ukrayna [T. G. Masaryk and Ukraine]. *Europa Masaryka – Eepona Masaryka – Europa Masarykova. Tom monograficzny pod redakcja I. Poroczki i R. Mnicha*. Sankt Peterburg-Siedlce, s. 75-85. (In Russian)

Mnich, L. 2014. Томаш Г. Масарик и Украина. *Еуропа Масарика – Еуропа Масарика – Еуропа Масарикова. Том монографічний под редакцією І. Порошкиної и Р. Мнича*. Санкт-Петербург: Сердце, с. 75–85.

Motornyj, V. 2002. Oleksandr Kolessa j ukrajyns'ko-ches'ki vzayemny mizhvojennoho dvadcyatylitny [Oleksandr Kolessa and ukrainian-czech relationship between the two world wars]. *Problemy slov'anoznavstva*. L'viv, vyp. 52, s. 110-117. (In Ukrainian)

Моторний, В. 2002. Олександр Колесса й українсько-чеські взаємини міжвоєнного двадцятиліття. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, вип. 52, с. 110–117.

Narizhnyj, S. 1942. Ukrajyns'ka emigraciya. Kul'turna praca ukrajyns'koyi emigraciyi mizh dvoma svitovymy vijnamy [Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between two world wars]. Praga: "Knihitisk, ch. 1. 336 s. (In Ukrainian)

Наріжний, С. 1942. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага: «Книгітиск», ч. 1. 336 с.

Oleksandr Shul'gyn v ukrajyns'komu derzhavotvorenni ta mizhnarodnij polityci / Zbirnyk naukovykh prac' ta dokumentiv: Naukove vydannya / uporyad. V. Piskun. [Oleksandr Shulhyn in the Ukrainian State Building and International Politics / Collection of Scientific Works and Documents: Scientific edition /

- editor V. Piskun.], 2016. K.: M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of The National academy of Sciences of Ukraine. 432 s. (In Ukrainian)
- Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці / Збірник наукових праць та документів: Наукове видання / упоряд. В. Піскун, 2016. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. 432 с.
- Oryshkevych, O. 1951. Mynule i suchasne U. V. U. [The past and modern U. F. U.]. *Svoboda*, ch. 95, 24 kvitnya, s. 3. (In Ukrainian)
- Оришкевич, О. 1951. Минуте і сучасне У. В. У. *Свобода*, ч. 95, 24 квітня, с. 3.
- Pachovs'kyj, V. 1991. Sribna zemlya. Tysyacholittya Karpats'koyi Ukrainy [The Silver land. The Millennium of the Carpathian Ukraine]. *Dzvin*, № 9, s. 104-112. (In Ukrainian)
- Пачовський, В. 1991. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. *Дзвін*. № 9, с. 104–112.
- Pamyati T. G. Masaryka [In memory of T. G. Masaryk]. 1937. Praga. 23 s. (In Russian)
- Памяти Т. Г. Масарика. 1937. Прага, 23 с.
- Pavlenko, M. 1999. Ukrainys'ka Galycz'ka Armiya v umovakh internuvannya na terenakh Chekhoslovachchynu 1920-1923 rr. [Ukrainian Galician Army in the conditions of internment on the territory of Czechoslovakia 1920-1923]. K.: Institute of History of Ukraine of The National academy of Sciences of Ukraine. 92 s. (In Ukrainian)
- Павленко М. 1999. Українська Галицька Армія в умовах інтернування на теренах Чехословаччини 1920–1923 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 92 с.
- Ryhlyk Ya. 1999. T. G. Masaryk, Rosiya ta ukraïnyns'ke pytannya (1917-1923) [Ryhlyk Ya. T. G. Masaryk. Russia and Ukrainian Question, 1917-1923]. *Khronika 2000*, vyp. 29-30, s. 64-70. (In Ukrainian)
- Рихлик Я. 1999. Т. Г. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923). *Хроніка 2000*, вип. 29–30, с. 64–70.
- Shapoval, M. 1958. Shhodennyk vid 22 lyutogo 1919 r. do 31 grudnya 1924 r. I chastyna. Upor. Inzh. Sava Zerkal' [Diary from February 22, 1919 to December 31, 1924, part I. Emphasis Savva Zerkal']. New York. 157 s. (In Ukrainian)
- Шаповал, М. 1958. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р., I частина. Упор. Інж. Сава Зеркаль. Нью Йорк. 157 с.
- Shmygel', M. 2014. Bezhenchy z Vostochnoj Evropy v Chekhoslovakii posle Pervoy myrovoj vojny [Refugees from Eastern Europe in Czechoslovakia after the First World War]. *Pervaya myrovaya vojna v istorii cheskykh sud'bah Evropy: sb. materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencyy, g. Vylejka, 18 oktyabrya 2014 g.* Mynsk: Publishing centre BSU, s. 60-74. (In Russian)
- Шмигель, М. 2014. Беженцы из Восточной Европы в Чехословакии после Первой мировой войны. *Первая мировая война в исторических судьбах Европы: сб. материалов международной научной конференции, г. Вилейка, 18 октября 2014 г.* Минск: Изд. центр БГУ, с. 60–74.
- Sladek, Z. 1993. Russkaya emigratsiya v Chekhoslovakii: razvitiye «russoy aksii» [Russian emigration in Czechoslovakia: development of the «Russian action»]. *Slavyanovedenie*, № 4, s. 28-38. (In Russian)
- Сладек, З. 1993. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции». *Славяноведение*, № 4, с. 28–38.
- Sladek, Z., 1991. Russkaya i ukrainskaya emigratsiya v Chekhoslovakii [Russian and Ukrainian emigration in Czechoslovakia]. *Sovetskoe slavyanovedenie*. № 6, s. 24-26. (In Russian)
- Сладек, З. 1991. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии. *Советское славяноведение*, № 6, с. 24–26.
- Spogady pro Modesta Levytskogo. V. Levytskyj – Syn pro bat'ka, D. Doroshenko – Likar – gumanist. [In memory of Modest Levitskyj. V. Levitskyj – Reflects on his father, D. Doroshenko – portrays him as a physician and humanist]. 1967. Winnipeg. 41 s. (In Ukrainian)
- Спогади про Модеста Левицького. В. Левицький – Син про батька, Д. Дорошенко – Лікар – гуманіст 1967. Вінніпег. 41 с.
- Tomash Masaryk i ukraïnci. Arkhivni dokumenty / Uklav ta neobkhidni poayasnennya j pereklady zrobyv Ye. Topinka. [Tomash Masaryk and Ukrainians. Archival documents / Accomplished and necessary explanations and translations made E. Topinka]. 2010. L.: Vydavnytstvo "Centr Yevropy". 440 s. (In Ukrainian)
- Томаш Масарик і українці. Архівні документи / Уклав та необхідні пояснення й переклади зробив С. Топінка. 2010. Л.: «Видавництво «Центр Європи». 440 с.
- Tyurmenko, I. 2014. T. G. Masaryk i ukraïnyns'ka emigratsiya Chekhoslovachchynu u mizhvoyennyj period [T. G. Masaryk and the Ukrainian emigration of Czechoslovakia in the interwar period. // Vplyv Pershoj Chekhoslovacz'koyi Respubliky na rozvytok demokratiji v Central'nij i Skhidnij Yevropi: materialy Ches'ko-ukraïnyns'koyi nauk.-prakt. konf. K.: NAU. s. 45-50. (In Ukrainian)
- Тюрменко, І. 2014. Т. Г. Масарик і українська еміграція Чехословаччини у міжвоєнний період // Вплив Першої Чехословацької Республіки на розвиток демократії в Центральній і Східній Європі: матеріали Чесько-української наук. – практик. конф. К.: НАУ, с. 45–50.
- Ukrayins'ka Gospodars'ka Akademiya [Ukrainian Economic Academy], 1931. Praga-Podebrady. 40 s. (In Ukrainian)

Українська Господарська Академія, 1931. Прага-Подєбради. 40 с.

Ulyanovs'ka, S., Ulyanovs'kyj, V. 1993. Ukrayins'ka naukova i kul'turnycz'ka emigraciya u Chekho-Slovachchyni mizh dvoma svitovymy vijnamy [Ukrainian scholarly and cultural emigration in Czechoslovakia between two world wars]. *Ukrayins'ka kul'tura: Lekciyi za redakciyeu D. Antonovycha*. K.: "Lybid", s. 477-498. (In Ukrainian)

Уляновська, С., Уляновський, В. 1993. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами. *Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича*. К.: «Либідь», с. 477-498.

Vidnyanskyu, S. V. 1997. Ukrayins'ke pytannya v mizhvoyennij Chekhoslovachchyni: Avtoref. dys ... d-ra ist. nauk u formi nauk. dopovidi [Ukrainian Question in interwar Czechoslovakia. Thesis for Doctorate in History]. K.: Institute of History of Ukraine, National academy of Sciences of Ukraine. 108 s. (In Ukrainian)

Віднянський, С. В. 1997. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. К.: Інститут історії України Національної Академії наук України. 108 с.

Volodymyr Vynnychenko (Statti j materiyaly). [Volodymyr Vynnychenko (Articles and Materials)], 1953. New York. 72 s. (In Ukrainian)

Володимир Винниченко (Статті й матеріали), 1953. Нью-Йорк. 72 с.

Vynnychenko, V. Shhodennyk. Tom pershyj. 1911-1920 [Diary. Volume One. 1911-1920]. 1980. Edmonton-New York. 500 s. (in Ukrainian)

Винниченко, В. Щоденник. Том перший. 1911-1920. 1980. Едмонтон-Нью-Йорк. 500 с.

Yerzhabkova, B. 2002. T. G. Masaryk ta pochatok diyal'nosti Ukrayins'kogo Vil'nogo Universytetu u Prazi [T. G. Masaryk and the beginning of activity of the Ukrainian Free University in Prague]. *Izvol'nyj shlyakh*, knyga 4 (649), kviten', s. 60-70; knyga 5 (650), traven', s. 79-98. (In Ukrainian)

Єржабкова, Б. 2002. Т. Г. Масарик та початок діяльності Українського Вільного Університету у Празі. *Визвольний шлях*, Книга 4 (649), квітень, с. 60-70, книга 5 (650), травень, с. 79-98.

Zagorodniuk, T. 2015. Zaprovdzhennya pasportiv dlya bizhenciv u Chekhoslovacz'kij Respublici (20-30-i rr. XX st.) [The introduction of passports for refugees in the Czechoslovak Republic (1920-1930s)]. *Visnyk Kyivivs'kogo nacional'nogo universytetu im. T. Shevchenka. Seriya: Istoriya*. K., № 4 (127), s. 13-16. (In Ukrainian)

Загороднюк, Т. 2015. Запровадження паспортів для біженців у Чехословацькій Республіці (20-30-і рр. XX ст.). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія*. К., № 4 (127), с. 13-16.

Дата подання статті у редакцію – 27.03.2019 р.